

ЈЕЛЕНА РАЈИЋ
(Београд)

СЛОБОДНИ ИНДИРЕКТНИ ДИСКУРС У ШПАНСКОМ И МОГУЋНОСТИ ЊЕГОВОГ ПРЕВОЋЕЊА НА СРПСКИ

Слободни индиректни дискурс је занимљив као језички и стилски феномен за више научних области: за лингвистику, поезику, теорију књижевности и филозофију језика. У овом раду ми ћемо покушати да сагледамо лингвистички аспект слободног индиректног дискурса у шпанском и упоредимо га са одговарајућим обликом у српском.

Од времена када је откривен као посебна врста преношења речи и мисли ликова у приповедачкој прози, слободни индиректни дискурс постаје омиљена тема лингвиста различитих теоријских усмерења, али и научника чија испитивања превазилазе границе лингвистике. Насупрот каноничким облицима, директном и индиректном дискурсу, који се могу дефинисати у строго граматичким оквирима, слободни индиректни дискурс је, као специфични језички и стилски феномен, занимљив за више научних области. Осим са становишта лингвистике и филозофије језика, његова употреба у приповедачкој прози се може анализирати у светлу поезике и теорије књижевности. Анализа слободног индиректног дискурса под окриљем тих дисциплина отвара питања везана за тачку гледишта и дефинисање појма приповедача. Наиме, интензивно проучавање поменуте језичке појаве подудара се са првим настојањима теоријског формулисања начела наративне перспективе: у каснијим истраживањима слободни индиректни дискурс се везује за тумачење улоге приповедача и односа лик/приповедач.

Анализа слободног индиректног дискурса баца светло и на многе проблеме везане за различите гране науке о језику, за синтаксу, прагматику и текстуалну лингвистику, јер укључује поједине аспекте деиксе, импликатура, пресупозиција, текстуалне кохезије и кохеренције и указује на значај деловања језичког контекста. Осим тога испитивање употребе неких деиктичких облика, личних заменица и одговарајућих посесива, отвара питања која се тичу комуникативне функције језика: слободни индиректни дискурс, заправо, допушта само употребу заменица трећег лица (и првог у оквиру наратије у првом лицу), али никада не дозвољава друго лице, тј. присуство саговорника у оном смислу у којем је то могуће у каноничком индиректном дискурсу.

У великом броју чланака и студија посвећених овој теми од почетка XX века уочавају се два основна приступа: Бајијев лингвистички и Лорков

психолошки. Разлика међу њима се открива већ у самој терминологији. Бајијев термин *слободни индиректни стил* (*le style indirect libre*) наговештава тумачење засновано на аргументацији емпиријске, претежно граматичке природе, док Лорков термин *доживљени говор* (*Erlebte Rede*) одражава његову психолошку дефиницију. Она у општим цртама садржи дистинктивна својства слободног индиректног дискурса, онако како их је формулисао Баји, али је у њој предност дата стилским одликама, посебно репродуковању експресивних својстава, која у оквиру наративне језичке форме дочаравају субјективну стварност ликова.

Седамдесетих година двадесетог века јављају се први покушаји дефинисања слободног индиректног дискурса у складу са начелима генеративне граматике, а нешто касније и приступи утемељени на теорији исказивања Емила Бенвениста (видети А. Banfield, 1973; G. Reyes, 1984).

У шпанској лингвистици и стилистици овај феномен је релативно слабо проучаван. Први систематичан опис слободног индиректног дискурса (барем према подацима које смо ми имали на располагању) дао је Гиљермо Вердин Дијас у студији „*Introducción al estilo indirecto libre en español*“ (Мадрид, 1970)¹. Избор термина и начин интерпретације откривају Бајијев утицај.

Наши граматичари не узимају поменути феномен у разматрање, иако он, као стилско средство, није стран приповедачкој прози на српском језику. Професор Стевановић у својој граматичкој *Савремени српскохрватски језик* (Научно дело, 1964) наводи и објашњава само каноничке обрасце, *ујравни* и *неујравни говор*. Слободни индиректни дискурс се не помиње, што је у извесном смислу разумљиво, с обзиром на чињеницу да он у српском нема статус аутономног поступка репродуковања, као што је то случај у шпанском и другим романским језицима.

Недостатак литературе о поменутом феномену код нас, ублажио је донекле Иво Франгеш својим чланком „Једна стилска особина 'Давних дана'“, у којем указује на присуство „слободног неуправног говора“ у Мажуранићевом и Крлежином делу. Анализирајући текстове тих аутора, Франгеш закључује да се тај специфични поступак преношења речи и мисли конституише у нашем језику посредством интонације и језичког контекста. Наиме, основне дистинктивне црте, одсуство уводног глагола, замена првог лица исказивања трећим и појава експресивних елемената (најчешће интонације) имају значење слободног индиректног дискурса само унутар одређеног језичко-литерарног контекста.

У шпанском слободни индиректни дискурс такође функционише као дискурзивни феномен (што ће касније бити представљено примерима), али је његова граматичка структура сложенија од одговарајућег облика у српском, тако да захтева јасно разграничење од каноничких образаца. Заправо, пошто је временом развио посебна синтаксичка и семантичка својства, сло-

¹ Библиографију радова о слободном индиректном дискурсу наводе Rafael Lapesa (1980, стр. 443) и Petrona de Rodriguez-Pasqués (1975, стр. 16–35).

бодни индиректни дискурс је морао бити идентификован и описан као аутономни поступак репродуковања, јер би се у супротном цели фрагменти познатих писаца, на пример, Флобера у француском или Леополда Аласа Кларина и Варгаса Љосе у шпанском могли сматрати неграматичним.

Терминолошко разграничење

Као што се може видети из самог наслова, језичку и стилску конструкцију, о којој је реч, назвали смо *слободни индиректни дискурс*. Одвојили смо се од Бајијевог традиционалног термина *le style indirect libre*, прихваћеног и у шпанском (*estilo indirecto libre*) и Лорковог *Erlebte Rede* из неколико разлога:

1) У шпанском и српском језику, термин *стил* је много шири и нипошто не граматички појам.

2) Термин *доживљени говор*, заснован на аргументима психолошког карактера, лингвистички је конфузан.

3) Најзад, *слободни индиректни говор* (*free indirect speech*), употребљаван, поред термина *free indirect style* у енглеском и скован по аналогији са називом *indirect speech*, преузак је и искључив. Неадекватан је, јер слободни индиректни дискурс није граматичка категорија попут каноничких облика репродуковања, већ представља *дискурзивни феномен*², због чега би термин и дефиниција, изведени само на основу морфосинтаксичких особина знатно осиромашили његов сложен и противречни карактер. Из тог разлога ми смо се определили за стари, у савременим лингвистичким теоријама оживљени термин *дискурс*³, који се може применити и на основне обрасце: *директни* и *индиректни дискурс*.

Врсте репродукованих дискурса

Репродуковање дискурса је универзалија, својство заједничко свим језицима света, али се методи тог репродуковања разликују од језика до језика у начину интегрисања једног исказа у други, у граматичком кодирању различитих врста репродуковања, па чак и у врстама репродуковања које језик поседује (видети F. Coulmas, 1986). У латинском, на пример, степен интегрисаности подређене реченице у главну врло је висок, због чега је конструкција *акузатив са инфинитивом* много даља од оригиналног исказа него индиректни дискурс у модерним романским језицима.

² Термин *дискурс* (шпан. *discurso*, фран. *discours*, енгл. *discourse*) употребљава се са различитим значењем у зависности од теоријске оријентације аутора. У текстуалној лингвистици *дискурс* је дефинисан као јединица шири од реченице, као већа структурисана целина, чији семантички опис захтева анализу делова текста ширих од реченице, као и правила њиховог међусобног повезивања. Отуда синтагма *дискурзивни феномен* означава сваку језичку појаву засновану на различитим врстама међуреченичних односа.

³ Када говоримо о директном, индиректном и слободном индиректном дискурсу, термин *дискурс* означава репродуковани исказ који се посредством *шифтера* (денктика, глаголских времена и модалних израза) везује за говорника и његову ситуацију исказивања.

У шпанском и српском постоје два основна поступка које традиционална граматика познаје под именом *директни говор* (*oratio recta*) и *индиректни говор* (*oratio obliqua*), а савремене лингвистичке студије називају *директним* и *индиректним дискурсом*. Каноничким обрасцима придружује се и неколико мешовитих, прелазних форми, међу којима је најзначајнији слободни индиректни дискурс. По својој синтаксичкој структури он представља синтезу два основна дискурзивна поступка, без којих се овај трећи не може свеобухватно и детаљно описати.

Директни и индиректни дискурс

Директни дискурс је дословно преношење туђих речи, при чему је говорник који репродукује обавезан да стриктно поштује морфосинтаксичка и супрасегментна својства изворног исказа. Анализиран са синтаксичке тачке гледишта директни дискурс је јукстапозиција, конституисана од две реченице: уводне (интродуктивне) која садржи *verbum dicendi* у личном глаголском облику и репродуковане, обележене одговарајућим интерпункцијским ознакама⁴:

1. Dijo: „¡Juan, mañana me verás aquí!“
Рече: „Јоване, сутра ћеш ме видети овде!“
2. Preguntó: „¿Quiere (usted) ver mis cuadros?“
Упита: „Желите ли да видите моје слике?“
3. Respondió: „Ya los vi ayer“.
Одговорио је: „Већ сам их видео јуче“.

Индиректни дискурс је парафраза изворног исказа, који говорник репродукује у складу са својом перспективом и својим познавањем света. Састоји се од уводне реченице која садржи *verbum dicendi* у личном глаголском облику и репродуковане, синтаксички подређене реченице, којој претходи везник *que* (да). Зависноупитна реченица, која такође припада индиректном дискурсу, уводи се везником *si* (да ли), уколико се репродукује опште питање или упитним заменицама и прилозима *¿quién?* (ко), *¿cuándo?* (када) итд., уколико се репродукује посебно питање. За разлику од директног дискурса, где репродукована реченица задржава сва индивидуална говорна својства оригиналног исказа (вокативе, узвике, интонацију, колоквијалност, дијалектизме и др.), репродукована реченица индиректног дискурса је стилски неутрална и са уводном реченицом чини интонацијски једнообразну целину. Осим тога репродукована реченица индиректног дискурса показује промене

⁴ Постоји неколико тумачења синтаксичке структуре директног дискурса. *Eshozo* (1973, стр. 516–517) га дефинише као директни објекат глагола говора уводне реченице: неки аутори га сматрају примером метајезичке употребе (именовањем исказа), док за генеративисте представља апозицију скривеног деиктика у уводној реченици, на пример, „Рече: (ово)/(ова-ко): ...“. Један мањи број граматичара дефинише директни дискурс као јукстапозицију уводне и репродуковане реченице, што је, по нашем мишљењу, најприхватљивије решење, јер обухвата највећи број случајева, на пример, директни дискурс уведен непрелазним глаголом (*рикну*, *загрме* итд.), глаголом осећања или перцепције (*заплака*, *намрштити се*, *погледа*) и синтагмама типа *јодигше глас*, *одбруси неколико оштрих речи* итд.

у односу на изворни исказ и репродуковану реченицу директног дискурса у употреби глаголских времена и деиктика:

1a. Le dijo a Juan que le vería allí al día siguiente.

Рекао је Јовану да ће га видети тамо сутрадан/следећег дана.

2a. Preguntó si quería ver sus cuadros.

Упита да ли жели да види његове слике.

3a. Respondió que los había a visto el día anterior.

Одговорио је да их је видео претходног дана.

Транспонованем реченица директног дискурса у индиректни, долази до значајних промена у структури реченице и употреби деиктика. Уместо јукстапозиције јавља се субординована конструкција, чија се синтакса карактерише постојањем везника *que* и *si* или упитних прилога и заменица. Репродуковани дискурс је подређен у односу на дискурс говорника који репродукује, што повлачи за собом све остале промене: репродукована реченица мора имати исти модалитет исказивања као и реченица којој припада (примери 1. и 1a. и 2. и 2a.); систем деиктичких референци изворног исказа усмерава се према систему деиктичких референци исказа посредством којег се репродукује. То усмеравање или *транспозиција* није механички процес, просто пребацивање директног у индиректни дискурс (као у уџбеничким вежбама), него појава која подразумева одговарајућу замену једног деиктичког израза другим недеиктичким, како би њихова референца остала непромењена, упркос промени ситуације исказивања.

Транспозиција обухвата: 1. личну деиксу (личне заменице, одговарајуће посесиве, вокативе, и друге изразе апелативног значења), чији су референти говорник и саговорник; 2. просторну деиксу (изражену прилозима и демонстративима) и 3. временску деиксу (изражену прилозима, глаголским временима и слагањем времена).

Основно начело транспозиције може се дефинисати на следећи начин: ако се говорник и саговорник, место и време изворне ситуације исказивања подударaju са истим елементима ситуације исказивања говорника који репродукује, транспозиција директног у индиректни дискурс не подразумева никакве промене у систему референци репродукованог исказа. У складу са тим основним начелом *mañana*, *aquí* и *ayer* из 1. и 3. могу остати непромењени ако говорник и саговорник деле исти положај у времену и простору:

1b. Le dijo a Juan que le vería mañana aquí.

Рекао је Јовану да ће га видети сутра овде.

3b. Respondió que los había visto ayer.

Одговорио је да их је видео јуче.

Према истом правилу лични деиктици такође могу остати непромењени:

2b. Preguntó si (usted) quería ver sus cuadros.

Упита да ли желите да видите његове слике.

Насупрот томе, ако се две ситуације исказивања разликују у једном од наведених елемената, деиктички облици репродуковане реченице директ-

ног дискурса транспонују се у систем деиктичких референци говорника који репродукује (што илуструју 1а., 2а. и 3а.).

Механизам транспозиције глаголских времена у шпанском садржан је у познатом принципу традиционалне граматике *consecutio temporum*, према којем време подређене (репродуковане) реченице зависи од времена главне (уводне) реченице. Према том правилу ако је *verbum dicendi* у презенту, футуру I или сложеном перфекту, подређени глагол остаје непромењен; ако је *verbum dicendi* у једном од прошлих времена (у имперфекту, простом перфекту, плусквамперфекту, простом или сложеном потенцијалу) подређени глагол такође мора бити у прошлом времену. Уколико се јави други случај глаголска времена се транспонују према следећем правилу: презент се замењује имперфектом, прости и сложени перфекат замењују се плусквамперфектом, футур I простим потенцијалом, прости потенцијал сложеним; императив постаје субјунктив имперфекта, док сложени потенцијал и прет-прошло свршено време (*pretérito anterior*) остају непромењени⁵.

У конкретном случају, тј. транспонованем 1., 2. и 3. у 1а., 2а. и 3а. заменице и одговарајући посесиви и глаголски наставци првог и другог лица замењују се облицима трећег лица, а вокатив *Juan* постаје индиректни објекат *a Juan*. Прилог за место *aquí* јавља се у опозицији са *allí*, док се временски прилози *mañana* и *ayer* замењују синтагмама *al día siguiente* и *el día anterior*. Глаголска времена употребљавају се према наведеном правилу *consecutio temporum*. Поред тих промена транспонованем 1. у 1а. и 2. у 2а. нестаје интонација изворног исказа.

Транспозиција као механизам реконструисања једног типа дискурса на основу другог могућа је у оба правца: на основу директног дискурса може се реконструисати индиректни дискурс, као у случају 1., 2. и 3. и 1а., 2а. и 3а.; могућ је наравно и обрнут процес, тј. реконструкција директног дискурса на основу индиректног, али само уколико учесници комуникативног чина прецизно знају елементе ситуације исказивања (личну, просторну и временску деиксу):

4. Dijo que los había visto aquí ayer.

Рекао је да их је видео овде јуче.

4а. Dijo: „Los vi ayer/el lunes aquí/en mi casa/en este lugar.

Рекао је: ...Видео сам их јуче/у понедељак овде/у својој кући/на овом месту.

⁵ До одступања од правила о слагању времена може доћи када се репродукују

а) опште научне или уметничке истине:

Afirmó que el cuadrado de la hipotenusa es igual a la suma de los cuadrados de los catetos. Потврди да је квадрат над хипотенузом једнак збиру квадрата над катетама.

б) опште утврђени судови и чињенице:

Dijo que Mont Blanc es la cima más elevada de los Alpes.

Рекао је да је Монблан највиши врх Алпа.

ц) радње које се понављају:

Dijo que siempre sale a las ocho.

Рекао је да увек излази у осам.

Само прецизно познавање субјеката исказивања и временско-просторних параметара изворног исказа омогућава реконструкцију 4. *ad litteram*. Деиктички елементи *los*, *ayer* и *aquí* не дефинишу *a priori* одређени тип стварности. Њима се може приписати одговарајуће значење само у контексту конкретне ситуације исказивања. Овакво понашање деиктика показује да је индиректни дискурс аутономни поступак репродуковања, а не резултат механичког процеса деривације из директног дискурса и мање или више слободна парафраза изворног исказа, која преноси његов основни смисао. Говорник, заправо, репродукује туђе речи полазећи од своје временско-просторне перспективе и свог познавања стварности. То индиректни дискурс чини потенцијално двосмисленим, јер није увек јасно коме треба приписати одговорност за изречени исказ: субјекту исказивања или субјекту реченице. Ова особина обично се илуструје класичним примером (видети G. Reyes 1984, 183–186; F. Coulmas 1986, 3–4):

5. Edipo dijo que quería casarse con su madre.

Едип је рекао да жели да се ожени својом мајком.

5. се може протумачити на два начина *de re* и *de dicto*. Првим, *de re* тумачењем, 5. се приписује говорнику који *репродукује* и употребљава синтагму *su madre* да би њом реферирао на личност из стварног света коју знамо као Јокасту и тебанску краљицу. У том случају изворни исказ је могао гласити

Quiero casarme con Yocasta/la reina de Tebas.

Желим да се оженим Јокастом/тебанском краљицом.

— што је говорник, репродукујући из своје перспективе и на основу свог знања формулисао као 5. Индиректни дискурс допушта замену именских синтагми кореференцијалним изразима, а да се при томе не наруши истинитост исказа:

5a. Edipo dijo que quería casarse con su madre/Yocasta/la reina de Tebas.

Едип је рекао да жели да се ожени својом мајком/Јокастом/тебанском краљицом.

De dicto тумачењем, међутим, које је такође могуће, 5. се приписује Едипу; изворни исказ у том случају гласи:

5b. Quiero casarme con mi madre.

Желим да се оженим својом мајком.

— што је неприхватљиво са становишта истинитости, јер Едип није знао да је жена са којом је желео да се ожени његова мајка. Отуда за 5. само *de re* тумачење може бити истинито.

Та врста двосмислености не погађа директни дискурс, јер нема мешања репродукованог дискурса са дискурсом говорника који репродукује. Директни дискурс има увек *de dicto* тумачење. Замена именских синтагми кореференцијалним изразима није могућа а да се при томе не промени истинитна вредност исказа. Отуда је у следећем примеру

5в. Edipo dijo: „Quiero casarme con mi madre/Yocasta“.

Едип је рекао: „Желим да се оженим својом мајком/Јокастом“.

— само друга варијанта (*con Yocasta*) прихватљива са становишта истинитости. Репродуковање директним дискурсом захтева од говорника стриктно поштовање свих елемената (морфосинтаксичких, супрасегментних и лексичких) изворног исказа, јер је дословно навођење туђих речи део значења целе реченице.

Насупрот томе у индиректном дискурсу говорник даје своју интерпретацију језичке чињенице, при чему га не занима облик у којем је порука пренесена већ основна информација коју она садржи. Из тог разлога индиректни дискурс не допушта, бар не у стандардном књижевном језику, преношење експресивних и фатичких особина изворног исказа (укључујући и колоквијалност, дијалектизме, изразе на страном језику, неграматичност итд.).

6. ¡Hola, Orfeo! — exclamó.

Здраво, Орфео! — узвикну.

*Exclamó que hola, Orfeo.

7. — Pero ¡por Dios!, don Augusto... — dijo sorprendido.

— Али забога, дон Аугусто... — рече изненађено.

*Dijo sorprendido que pero, por Dios, don Augusto...

Ипак, у савременој приповедачкој прози могу се наћи одступања од уобичајене структуре индиректног дискурса, што показују реченице типа *Dijo que sí/claro* (Рече да/јасно), *Contestó que muy bien* (Одговори врло добро) итд.

Поређењем примера наведених на шпанском и њихових еквивалената на српском може се закључити да граматичка средства, која чине директни и индиректни дискурс и успостављају разлику међу њима, функционишу у оба језика углавном на исти начин. Наиме, директни дискурс је јукстапозиција уводне и репродуковане реченице; ова друга је обележена одговарајућим интерпункцијским ознакама и садржи све синтаксичке и стилске особине изворног исказа. У индиректном дискурсу репродукована реченица је синтаксички интегрисана у уводну (главну) реченицу посредством везника *да* и *ли* (у шпанском *que* и *si*); личне заменице, одговарајући посесиви и глаголски наставци као и прилози управљају се према ситуацији исказивања говорника који репродукује. Тако се у преводу наведених примера уместо заменице првог лица *ме* и другог лица глагола *ћеш видеџи*, јавља треће лице *га* и *ће видеџи*; друго лице множине *ви* (у шп. *usted*) и друго лице глагола *желиџе* замењују се заменицом и глаголом у трећем лицу *он жели*, а посесив *моје* обликом *његове*; уместо прилога *суџира* и *јуче* употребљавају се синтагме *следећег дана* и *прејходног дана*, с тим што се у српском прилог *суџира* може јавити у опозицији са апсолутним недеиктичким термином *суџирадан*, за разлику од шпанског који је принуђен да употребљава само синтагму *el/al día siguiente*.

Транспозиција, дакле, у српском као и у шпанском обухвата личну, просторну и временску дејксу, али је ова последња у српском изражена само временским прилозима и прилошким изразима, јер српски не познаје

феномен *consecutio temporum* какав постоји у романским језицима. Наиме, иако има изграђен морфолошки систем глаголских облика српски као и други словенски језици не поседује *слагање времена* као једну од граматичких својстава индиректног дискурса. Време подређеног глагола у индиректном дискурсу остаје непромењено без обзира на време глагола говора главне реченице. Оно је исто као и време одговарајућег глагола неког независног исказа. У српском је репродукована реченица интегрисана у индиректни дискурс у мањем степену него што је то случај у шпанском, где глаголски облик не може, осим у поменутих изузетним случајевима, остати непромењен у репродукованој реченици индиректног дискурса.

Тако, на пример, глаголско време изворног исказа *Video sam ix zajedno* остаје непромењено без обзира на време глагола говора главне реченице: *Каже/рећи ће/рекао би/рекао је да их је видео заједно*. У шпанском, међутим, ако је глаголско време изворног исказа (или репродуковане реченице директног дискурса) anteriorno у односу на време главног глагола обавезна је глаголска транспозиција: *Dijo que los había visto juntos*. (Рекао је да их је видео/био видео заједно).

Ову чињеницу треба имати у виду када је реч о превођењу у оба смера. Облици *vería*, *quería* и *había visto* у 1a., 2a. и 3a. немају вредност потенцијала, имперфекта и плусквамперфекта; они су релативно употребљени и означавају будућу, садашњу и прошлу радњу у односу на неку другу прошлу радњу, због чега их преводимо футуром I, презентом и перфектом. Глаголска времена у шпанском поседују, поред временског и модалног значења, деиктичку компоненту, која посебно долази до изражаја у слободном индиректном дискурсу.

Слободни индиректни дискурс

Поделом на директни и индиректни дискурс не исцрпљује се сложени феномен репродуковања дискурса. Поред ових основних образаца постоји неколико мешовитих варијанти од којих је најзначајнији слободни индиректни дискурс. За разлику од два основна типа, који се јављају у свим облицима писаног и усменог изражавања, поменути поступак је могућ само у одређеним реализацијама језичког система: у текстовима које називамо књижевним. Слободни индиректни дискурс (обележен скраћеницом СИД) је, заправо, граматичко-стилско средство приповедачке прозе које поред вербалне комуникације непосредно преноси унутрашње доживљаје ликова (мисли, осећања, перцепцију), онако како се они јављају у њиховој свести. Граматичка структура слободног индиректног дискурса прилагођена је захтевима те књижевне операције и може се објаснити само у оквирима литерарног контекста. Заправо, реченице типа *Ahora era un espectro* (Сада беше привиђење) или *Miró el reloj. Ya eran pasadas las diez* (Погледа на сат. Већ је прошло десет) лишене су свог правог смисла уколико их издвојимо из контекста исказивања који је уз граматичке одлике обавезан конститутивни елемент њиховог значења.

По својој структури слободни индиректни дискурс је прелазни тип репродуковања, који обједињује својства основних образаца. Овако неуро-

бичајен спој наизглед инкомпатибилних одлика образује коегзистенција граматичких ознака и семантичких и експресивних чинилаца различитих ситуација исказивања: ситуације исказивања лика и приповедача. При томе треба имати у виду да је лик у овом случају изворни говорника, или субјекат изворне ситуације исказивања, док је приповедач (или лик у улози приповедача) говорник, субјекат који репродукује исказ лика.

Као мешовити облик репродуковања слободни индиректни дискурс показује сличности са директним и индиректним дискурсом: првом га приближава независна конструкција и експресивност, другом заменичка и глаголска транспозиција, које могу изостати у случају приповедања у првом лицу и садашњем времену. Реченица у слободном индиректном дискурсу није подређена уводном глаголу, нити је посредством било каквих граматичких ознака везана за исказ приповедача. Ипак, уводни глагол или неко друго уводно средство се може јавити, али у битно другачијем односу према репродукованом исказу него што је то случај у индиректном дискурсу. Уводни глагол, заправо, може бити јукстапониран и стајати у иницијалном, уметнутом или финалном положају при чему са репродукованом реченицом успоставља неку врсту логичко-смисаоне везе као у директном дискурсу:

8. Sí, ella era feliz, pensaba, más valía así. (*Su hijo único*, 663). („Да, она је срећна, мислио је, боље је тако“.).

No, no era eso, dijo Lourdes. (*Coronación*, 129). („Не, није то, рече Лордес“.).

Поред наведених случајева где се уводни глагол јавља, мада није неопходан, слободни индиректни дискурс може бити апозиција директног објекта уводног глагола:

9. Entre tanto, desvanecidas del todo mis débiles esperanzas con la noticia que me trajo don Seraffín, había formado yo una resolución irrevocable. (СИД) Escribiría a mi padre sin pérdida de tiempo (...). Con el poco dinero que me quedara después de liquidar mis cuentas con la posadera, tomaría el rincón más barato de la diligencia; (...). Una vez en mi casa, ya hallaría yo modo de ir informando a mi padre poco a poco de la verdad, (...). (*Pedro Sánchez*, 10).

(...У међувремену, пошто су у потпуности нестале све моје наде са вешћу коју ми је донео дон Серафин, донесох неопозиву одлуку. (СИД) Одмах ћу написати оцу, испривавши му о неуспеху наших планова, (...). Са оно мало новца који ми буде остао пошто исплатим гостионичарку, купићу најјефтиније место у кочији; (...). Када најзад будем код куће, већ ћу наћи начин да полако кажем свом оцу истину (...)).

Сегмент у слободном индиректном дискурсу (СИД) представља апозицију директног објекта (*resolución irrevocable*) глагола у плусквамперфекту (*había formado*). Пошто је заменичка транспозиција изостала, због нарације у првом лицу, једина дистинктивна црта слободног индиректног дискурса јесте глаголско време, прости потенцијал (*escribiría, tomaría* и *hallaría*), који, као код индиректног дискурса, означава будућу радњу у односу на прошлу, изражену у наведеном одломку глаголом у плусквамперфекту (*había formado*).

Глаголска времена у слободном индиректном дискурсу су релативно употребљена; она се оријентишу према радњи уводног глагола као у индиректном дискурсу (примери 8. и 9.). Међутим, ако уводни глагол није формално исказан, што је чест случај у слободном индиректном дискурсу, предикат репродуковане реченице се одмерава према некој имплицитној глаголској радњи. Овакво функционисање глаголских времена подразумева да се она преводе на исти начин у индиректном и слободном индиректном дискурсу. Тако у 8. имперфекте *era* и *valía* преводимо презентом, као да је репродукована реченица подређена уводном глаголу: *Pensaba (que) ella era feliz...* или *Lourdes dijo (que) no era eso.* (Мислио је (да) је срећна... / Лоурдес је рекла (да) није то.). Исто тако прости потенцијали (*escribiría, tomaría* и *hallaría*) по свом временском значењу одговарају футуру I, док субјунктив имперфекта (*quedara*), који у 9. означава нереализовану радњу, усмерену ка будућности, одговара у српском футуру II.

Позициона слобода уводне реченице слободног индиректног дискурса могућа је захваљујући његовој независној конструкцији. Осим што може имати различит положај у односу на репродуковани исказ, што показују примери 8. и 9., уводна реченица се може у потпуности елиминисати:

10. *El hombre caminó hacia la administración.* (СИД) *Sí, sería un día como el de ayer, de conversación difícil, de preguntas y respuestas ociosas. Pero la noche, sin palabras, era otra cosa. ¿Por qué iba a pedir más? El contrato, tácito, no exigía verdadero amor, ni siquiera una semblanza de interés personal. Quería una chica para las vacaciones. La tenía. El lunes terminaría todo, no la volvería ver. (...).*

Hundió el cuerpo en ese sillón bajo i cómodo. (СИД) *¿Qué iba a elegir ahora? ¿Cómo escaparía a ese azar colmado de necesidades que huían del dominio de su voluntad? (...).*

Ah, el lunes todo terminaría, no la volvería a ver, (...). (*La muerte de Artemio Cruz*, 150, 155, 157).

„Човек се упути ка уреду. (СИД) Да, биће то дан као јучерашњи, дан мучног разговора, бескорисних питања и одговора. Али ноћ, без речи, је друга ствар. Зашто да тражи више? Споразум, прећутни, не захтева праву љубав, чак ни привид личне наклоности. Жели девојку за одмор. Има је. У понедељак ће се све завршити, неће је поново видети. (...).

Тело му је утонуло у ниску и удобну фотелју. (СИД) Шта ће сада изабрати? Како ће побећи од те случајности испуњене невољама које су измицале власти његове воље? (...).

А, у понедељак ће се све завршити, неће је поново видети, (...).“

У наведеном одломку само сегменти *El hombre caminó...* и *Hundió el cuerpo...* припадају исказу приповедача, док су остале реченице формулисане у слободном индиректном дискурсу, који се идентификује на основу неколико чинилаца: независне конструкције, глаголске и заменичке транспозиције (приповедање у трећем лицу и прошлом времену) и индивидуалних говорних својстава, као што су интонација, употреба узвика (*¡ah!*) и афирмативне речце (*sí*).

Механизам транспозиције заменичких и глаголских облика функционише на исти начин у индиректном и слободном индиректном дискурсу; прво и друго лице неког независног исказа или репродуковане реченице директног дискурса замењује се трећим лицем, док се глаголска времена употребљавају према правилу *consecutio temporum* (видети у раду стр. 176–177). Пошто уводни глагол није формално исказан, радња предиката реченица у слободном индиректном дискурсу одмерава се према радњи неког имплицитног глагола мишљења, на пример, (*Pensó que*) *sería ...*

Иако обавезна транспозиција у слободном индиректном дискурсу није потпуна, јер не обухвата временско-просторне деиктике: демонстративе, прилоге и прилошке изразе. Они у слободном индиректном дискурсу имају исти облик као у одговарајућем независном исказу или репродукованој реченици директног дискурса. Такав је случај са сегментима *Sí, sería un día como el de ayer...* и *¿Qué iba a elegir ahora?*, где прилози *ayer* и *ahora* у оквиру граматичке структуре приповедачевог исказа реферирају на временску перспективу лика, односно, изворног говорника. Такво понашање деиктика може се проверити транспозицијом поменутих сегмената у директни и индиректни дискурс:

Pensó: „Sí, será un día como el de ayer, ...“.

Помисли: „Биће то дан као јучерашњи, ...“.

(Pensó que) *sería un día como el del día anterior, ...*

Помисли да ће то бити дан као претходни, ...

Кореферентност временско-просторних деиктика са изворном ситуацијом исказивања, није могућа у индиректном дискурсу, јер је механизам преношења исказа такав да истиче у први план тачку гледишта говорника који репродукује. То са своје стране условљава зависност репродуковане реченице у односу на главну (уводну) реченицу, па самим тим и транспозицију свих деиктичких речи у одговарајуће облике.

Анализа слободног индиректног дискурса у односу на каноничке обрасце (семантичке и стилске разлике)

Истовремена употреба језичких ознака различитих система исказивања представља суштинску разлику у односу на каноничке обрасце. Заправо, док је у директном дискурсу јасно обележена граница између уводне и репродуковане реченице, а у индиректном репродукована реченица је у потпуности интегрисана у уводну, у слободном индиректном дискурсу долази до мешања дискурзивних нивоа: приповедач позајмљује свој глас лику не одустајући при томе од свог идентитета. Отуда се у оквиру нарације у трећем лицу и прошлом времену, која одговара равни исказивања приповедача, јављају у мањој или већој мери језичке ознаке везане за чин говора ликов. Оне могу бити представљене прилозима и прилошким изразима за време и место, разним елементима експресивног карактера (интонација, вокативи, узвици, колоквијални изрази итд.), синтаagmaма типа *pobre hombre* (јадан човек), речцама *sí/no* (да/не), прилозима *claro* (јасно), *tal vez* (можда), *posi-*

blemente (могуће) и њиховим синонимима. У неким случајевима ти елементи могу сасвим изостати, што слободни индиректни дискурс знатно приближава нарацији као у 9. или могу бити густо заступљени, пружајући му непосредност говорног језика:

11. — *Christum, dominum nostrum* — oyó que decían sus labios. (СИД) — ¿Qué era eso? ¿Qué era? Era... Ah, sí: terminaba la Epístola.

... La Epístola, la misa...

Durante unos instantes se quedó inmóvil, paralizado por su repentino retorno a la realidad. (СИД) ¿Qué venía ahora? (*Misa de réquiem*, из збирке *Cuento chileno*, т. III, 1042).

...*Christum, dominum nostrum* — зачу како изговарају његове усне.

(СИД) — Шта је то? Шта је? То је ... А, да: тако се завршава Посланица.

...Посланица, служба...

На тренутак застаде укочен изненада поставши свестан стварности. Шта сада долази?"

Наведени фрагмент је конципиран као унутрашњи монолог. Експресивни елементи, узвици, интонација и недовршени дискурс одражавају психолошко стање лика, док демонстратив *eso* и прилог *ahora* одређују временско-просторне координате његовог чина исказивања у синтаксичким оквирима приповедачевог исказа.

Друга битна разлика у односу на каноничке облике репродуковања јесте та што слободни индиректни дискурс нема комуникативну функцију, бар не у смислу у којем се то може рећи за директни и индиректни дискурс. Слободни индиректни дискурс, заправо, искључује могућност директног обраћања, па самим тим појаву језичких ознака које реферирају на саговорника. Овој тврдњи иде у прилог чињеница да слободни индиректни дискурс не може репродуковати наредбе, јер оне подразумевају заменицу другог лица: *tú* (ти), *vosotros* (ви), *usted* (ви из учтивости). Зато он уместо правог императива користи аналитичке, субординоване конструкције *que* + субјунктив имперфекта, које преводимо *нека* + глагол у презенту:

12. Don Fabio se pone de pie, se frota las manos, (СИД) así eran la niñas, sensibles, lloraban de todo, hijita, que hiciera un esfuerzo, ya vería lo bonito que era Iquitos,... / (*La casa verde*, 167).

„Дон Фабио устаје, трља руке, (СИД) такве су девојчице, осетљиве, због свега плачу, ћерко, нека се потруди, већ ће видети како је леп Икитос..."

Слободни индиректни дискурс се идентификује на основу својих уобичајених карактеристика: независне конструкције и заменичке и глаголске транспозиције. Осим тих константних особина у наведеном одломку се

⁶ Када је реч о употреби вокатива у реченицама у слободном индиректном дискурсу постоје различита мишљења. А. Vanfield (*Foundations of language*, vol. 10, № 1, 1–39; *New Literary History*, vol. IX, № 3, 415–454) сматра да поменути поступак репродуковања не допушта вокативе јер они подразумевају друго лице, док J. L. Rivarola и S. Reisz (1984, 151–

јавља вокатив⁶ и конструкција *que hiciera un esfuerzo*, која, у ствари, представља транспоновани императив из директног дискурса: *Dijo: „Hijita, haz un esfuerzo...“* Рече: „Кхери, потруди се...“; у индиректном дискурсу: *Dijo que hiciera un esfuerzo, ...* (Рече да се потруди).

Осим по обједињавању различитих перспектива и одсуству комуникативне функције, слободни индиректни дискурс се разликује од каноничких образаца у погледу својих стилских функција. За разлику од основних облика репродуковања, који преносе само вербалну комуникацију, слободни индиректни дискурс показује у том смислу далеко шири дијапазон могућности: поред изречених исказа он репродукује мисли, перцепцију, евоцира сећање ликова и изражава неограничен распон њихових емотивних стања (немир, тескобу, осећај сумње, неизвесности итд.). Та стилска особеност допушта му да буде уведен глаголима мишљења (видети реченицу под бројем 8.), осећања и перцепције, што није случај са директним и индиректним дискурсом⁷. Следећи фрагменти илуструју неке од наведених могућности:

12. El secretario le hizo ver la hora y él suspiró y dijo que estaba bien. (СИД) Lo invitaba a comer. Podían comer juntos. ¿Conocía un lugar nuevo? Dijo que sí, un lugar de antojitos nuevo y muy simpático; (...); estaba a la vuelta. Podían ir juntos. Se sentía cansado; no quería regresar esa tarde a la oficina. En cierto modo debían celebrar. Como no. Además, nunca habían comido juntos. Bajaron en silencio y caminaron hacia la Avenida 5 de Mayo. (*La muerte de Artemio Cruz*, 26).

„Секретар му показа колико је сати а он уздахну и рече да је у реду. (СИД) Позива га на ручак. Могу да једу заједно. Да ли познаје неко ново место. Секретар рече да, једно ново место, веома симпатично, са специјалитетима; (...); успут је. Могу ићи заједно. Осећа се уморно; не жели да иде после подне у канцеларију. На неки начин треба да прославе. Како да не. Осим тога, никада нису јели заједно. Сишли су у тишини и отишли до Авеније пети мај“.

13. La miraba desde el fondo de la cabina. (СИД) Ahora se dormiría en la misma postura de la mañana. (op. cit., 152).

„Посматрао ју је са краја кабине. (СИД) Сада ће заспати у истом положају као јутрос“.

У 12. прва и последња реченица припадају наравији; остали сегменти у слободном индиректном дискурсу репродукују дијалог, успостављајући го-

174) сматрају да је њихова употреба у слободном индиректном дискурсу очигледна. С обзиром да проблем захтева озбиљније разматрање, ми ћемо се овде, без већег образлагања, определити за прво гледиште, уз додатни коментар да се именице у вокативу лако усклађују са слободним индиректним дискурсом, јер је њихова употреба независна од синтактичке структуре реченице.

⁷ Директни и индиректни дискурс обухватају само случајеве репродуковања вербалних исказа, што условљава чињеницу да уводни глагол може бити само *verbum dicendi*. Глаголи воље, осећања, физичке и интелектуалне перцепције, иако допуштају реченицу као директну допуну, не конституишу индиректни дискурс, нити дозвољавају паралелан исказ у

ворне релације између саговорника, баш као директни дискурс, на пример, питања/одговори. *¿Conocía un lugar nuevo?* је питање формулисано у слободном индиректном дискурсу, док одговор почиње каноничким индиректним дискурсом *El secretario dijo que sí...; estaba a la vuelta* и наставља се опет слободним индиректним дискурсом. Говорници се смеђују и та промена се уочава по редоследу јављања, исто као код директно репродукованог дијалога.

Прва реченица у 13. као врста уводног дискурса најављује посредством глагола перцепције (*miraba*) да следећи сегмент региструје визуелни опажај лика. Исказ *Ahora se dormiría...* отвара унутар равни исказивања приповедача простор посвећен перцепцији и размишљањима лика.

Пошто у 12. нема референцијалних и експресивних елемената изворног исказа (осим интонације једне упитне реченице), слободни индиректни дискурс се артикулише захваљујући функционисању глаголских времена. Наиме, глаголи у индикативу имперфекта (*invitaba, podían* итд.) и плусквамперфекта *habían comido*, откривају присуство једног скривеног говорника, јер пресупонирају *verbum dicendi*: (*Dijo que*) *lo invitaba a comer ...* (Рекао је да га позива на ручак...); (*Preguntó si*) *conocía un lugar...* (Питао је да ли познаје неко место...).

У 13. слободни индиректни дискурс се конституише уз помоћ специфичног и само њему својственог контраста између деиктичке речи *ahora*, која је граматичко-семантичка ознака чина исказивања лика, и простог потенцијала, који представља транспоновани футур I неког независног исказа (или репродуковане реченице директног дискурса). Глагол *se dormiría* означава, у ствари, будућност лика, репродуковану из перспективе приповедача.

Имперфекат, прости потенцијал и плусквамперфекат, поред своје основне, темпоралне функције, садрже деиктичку компоненту која им у спрези са значењским материјалом контекста омогућава репродуковање исказа без експлицитних формула типа *X dijo/pensó/observó que...* (*X* рече/помисли/примети да...). Овакво функционисање глаголских времена, као и елипса уводног глагола главни су чиниоци на којима почива текстуална кохезија и смисаона кохерентност слободног индиректног дискурса. Наведена констатација је значајна за коначан опис поменутог поступка, који се, с обзиром на изложена својства, може дефинисати као дискурзивни феномен, чије синтаксичке карактеристике представљају репродуковани дискурс само унутар одређене ситуације исказивања. Наиме, за разлику од каноничких образаца који увек означавају репродуковане дискурсе, слободни индиректни дискурс је граматикализована категорија која свој потпуни смисао постиже повезивањем са одговарајућим елементима језичког контекста. Отуда се сегменти *Lo invitaba a comer* и *Ahora se dormiría...* сматрају репродукованим исказом само уколико представљају интегралне делове фрагмената 12. и 13.; ван њихових граница они се интерпретирају као изјавне реченице.

Значај језичког контекста у конституисању слободног индиректног дискурса још више долази до изражаја у српском, где се, због другачијег

система употребе глаголских времена, искључују неке особине својствене том феномену у шпанском. Тако, на пример, контраст између деиктичких речи и глаголских облика, на основу којег се слободни индиректни дискурс може текстуално идентификовати, у великом броју случајева, као граматичка категорија (у одговарајућем језичком контексту), у преводу нестаје, првенствено због другачијег функционисања глаголских времена. Заправо, одсуство појаве *consecutio temporum* искључује глаголску транспозицију у српском, а са њом и необичан спој различитих перспектива, артикулисан употребом наизглед инкомпатибилних елемената, на пример, прилога за време *ahora* и перифразе у имперфекту *iba a elegir* у сегменту ¿*Qué iba a elegir ahora?* (видети одломак под бројем 10.). У преводу тај контраст се губи (исто као у случају реченица *Si, sería un día como el de ayer...* или *Ahora se dormiría...*) и његов недостатак знатно неутралише главне стилске ефекте слободног индиректног дискурса: двосмисленост, релативизацију перспектива и динамизам у приповедању.

Поређење оригиналне и преведене верзије наведених одломака показује да је слагање времена кључни чинилац у граматичком кодирању слободног индиректног дискурса у шпанском. Други конститутивни чинилац, контраст између деиктичких речи и глаголских облика произилази управо из поменуте језичке појаве. Специфична употреба ознака различитих ситуација исказивања чини слободни индиректни дискурс релативно аутономном, граматикализованом врстом репродуковања, независном од каноничког обрасца. У преводу на српски, међутим, поменути феномен се претвара у несубординовану варијанту индиректног дискурса која се текстуално идентификује најчешће посредством интонације и језичког контекста.

БИБЛИОГРАФИЈА

1. Bally, Charles, 1912: „Le style indirect libre en français moderne“, *Germanisch-Romanische Monatsschrift*, vol. I, II, 549–556; 597–606.
2. Banfield, Ann, 1973: „Narrative style and the grammar of direct and indirect speech“, *Foundations of Language*, vol. 10, № 1, 1–39.
3. Baufield, Am., 1978: „Where Epistemology, Style, And Grammar Meet Literary History: The development of Represented Speech and Thought“, *New Literary History*, vol. IX, № 3, 415–454.
4. Coulmas, Florian, 1986: „Reported Speech: Some General issues“ у *Direct and Indirect Speech*, Mouton de Gruyter, Berlin, New York, Amsterdam.
5. Domínguez, de Rodríguez Pasqués, Petrona, 1971: *El discurso indirecto libre en la novela argentina*, Washington, D. C.
6. Frangeš, Ivo, 1964: „Једна стилска особина 'Давних дана'. (Слободни неуправни говор)“, *Krležin zbornik*, Zagreb.
7. Kalik-Teljatnicova, A., 1965: „De l'origine du prétendu style indirect libre“, *Le Français Moderne* XXXIII, 284–294; 1966, XXXIV, 123–136.
8. Lapesa, Rafael, 1980: *Historia de la lengua española*, Gredos, Madrid.
9. Lorck, E., 1921: *Die 'erlebte Rede'. Eine sprachliche Untersuchung*, Heidelberg.
10. Maldonado, Concepción, 1991: *Discurso directo y discurso indirecto*, Altea, Taurus, Alaguara, Madrid.

11. Real Academia Española, 1973: *Esbozo de una nueva gramática de la lengua española*, Espasa Calpe, Madrid.
12. Речник књижевних термина, 1985, Нолит, Београд.
13. Reyes, Graciela, 1984: *Polifonía textual, (La citación en el relato literario)*, Gredos, Madrid.
14. Rivarola, José Luis, Susana, Reisz, 1984: „Semiótica del discurso referido“ y Schwartz, I. Lerner (eds.), 151–174.
15. Стевановић, Михаило, 1964: *Савремени српскохрватски језик* (граматички системи и књижевнोजезичка норма), Научно дело, Београд.
16. Verdín Díaz, Guillermo, 1970: *Introducción al estilo indirecto libre en español*, CSIC, Madrid.

ЦИТИРАНА ДЕЛА

1. Blanco, Guillermo: *Misa de réquiem* из збирке *Antología del cuento chileno*, t. III, Ediciones Acervo, Barcelona 1969.
2. Clarín, (Leopoldo Alas): *Su hijo único. Obras Selectas*, Biblioteca Nueva, Madrid 1966.
3. Donoso, José: *Coronación*, Seix Barral, Barcelona 1968.
4. Fuentes, Carlos: *La muerte de Artemio Cruz*, Bruguera, Barcelona 1981.
5. Pereda, José María de: *Pedro Sánchez*, t. II, Espasa Calpe, Madrid 1968.

SUMMARY

Jelena Rajić

**FREE INDIRECT DISCOURSE IN SPANISH AND THE POSSIBILITIES
OF ITS TRANSLATION IN SERBIAN**

Free indirect discourse attracts the attention of scholars in several different fields, such as linguistics, poetics, literary theory and philosophy of language. In this paper we will review some linguistic aspects of free indirect discourse in Spanish with regard to the canonical forms (direct and indirect discourse) and compare them with the same types of speech reporting in Serbian.